

ԱՎԵՏԻՍ ՀՄԱՅԱԿԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ԵՎ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱՎՎԱԾ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրության տարածքում և հատկապես նրա արևելյան շրջաններում՝ Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Էրզրումի, Խարբերդի և Սվազի հայկական նահանգներում, երիտթուրքական կառավարության կարգադրությամբ և անմիջական մասնակցությամբ իրականացվեց արևմտահայության նախօրոք մշակված և իր նախադեպը չունեցող ցեղասպանության ծրագիրը: Միաժամանակ, կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական զորքերի մի շարք նահանջների և հատկապես հայ ազգաբնակչության 1915 թ. հուլիսյան ահավոր գաղթի հետևանքով, ողջ մնացած արևմտահայերից շատերը ծվարեցին աշխարհի տարբեր անկյուններում:

Պատերազմի տարիներին արևմտահայ գաղթականությունը մի շարք ներգաղթերի հետևանքով, բացի Վան-Վասպուրականից, ապաստանեց նաև Արևմտյան Հայաստանի ռուսական բանակի կողմից գրավված մյուս շրջաններում:

Մինչև 1916 թ. փետրվարը Կովկասյան բանակի շտաբն արգելում էր գաղթականների վերադարձը *Էրզրում* և նրա շրջակայք¹: Սակայն ռուսական բանակի կողմից Էրզրումի գրավումից հետո (1916 թ. փետրվարի 2) նահանգի հայ գաղթականության համար նորից հնարավորություններ ստեղծվեցին հայրենիք վերադառնալու համար: Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը, թույլատրելով գաղթականների վերադարձը և ելնելով իր պետական շահերից, նպատակ ուներ նրանց էժան բանվորական ուժն օգտագործել գյուղատնտեսական աշխատանքների համար: Հայկական գյուղատնտեսական ընկերության նախագահ Ա. Սահակյանը 1916 թվականի մարտի 19-ի իր զեկուցագրերից մեկում նշում էր, որ «նրանց (գաղթականների - Ավ. Հ.) անհետաձգելի ուղարկումը հիշյալ շրջաններ (տվյալ դեպքում՝ Էրզրումի շրջան - Ավ. Հ.) գյուղատնտեսական աշխատանքների համար... թելադրվում էր ամենից առաջ պետական շահերից ելնելով»: Միննույն ժամանակ Ա. Սահակյանն ավելացնում էր, որ գաղթականներին գյուղատնտեսական աշխատանքներին մասնակից դարձնելով կառավարությունը հնարավորություն կունենար նույն թվականի աշնանը բավականին կրճատել գաղթականների համար կատարվող պետական ծախսումները (տարեկան 30 միլիոն ռուբլի)²:

Էրզրումի անկումից հետո փոխվեց թուրքական կառավարության քաղաքականությունը քրիստոնյաների նկատմամբ: Արևելյան Անատոլիայում ռուսական բանա-

¹ Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 123, թ. 26, նան՝ **Լեռ**, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 342:

² Центральный Государственный Исторический Архив Республики Грузии (ЦГИА Р. Гр.), ф. 520, оп. 1, д. 40, л. 42.

կի առաջխաղացման դեպքում, քրիստոնյաների աջակցությունը ստանալու նպատակով, թուրքական կառավարությունը հանդիսավորությամբ հայտարարեց, որ բոլոր քրիստոնյաները գտնվում են օրենքի հովանավորության ներքո, իսկ հայկական նահանգներում սկսեց վարել հայերին «սիրաշահելու» քաղաքականություն³։ Սակայն այս հարցում արևմտահայությունն ավելի հեռատես գտնվեց։

Մինչև 1916 թվականի փետրվարը 215000 հայ ազգաբնակչություն ունեցող Էրզրումի և Բիթլիսի նահանգներում ջարդվել կամ տեղահան էին արվել հայերի մոտ 98%⁴։ Միայն Էրզրումի գրավման ժամանակ քաղաքի 18000 հայկական բնակչությունից փրկվել էին ընդամենը 16 աղջիկներ, որոնք թաքնվել էին ամերիկյան հյուպատոսարանում⁵։

Աստիճանաբար Էրզրումի նահանգ էին վերադառնում Կովկասի տարբեր անկյուններում ծվարած Էրզրումցի, ինչպես նաև խարբերդցի, ակնեցի և սվազցի գաղթականներ։ 1916 թվականի մայիսին Էրզրումի նահանգում կար մոտ 11 հազար բնակիչ, որից 9554-ը թուրքեր էին և եկել էին շրջակայքից, 503-ը հայեր էին՝ Մամախաթունից, Դերջանից, Քդիի շրջանից և Աշկալայի շրջակայքից, 527-ը տեղաբնիկ գյուղացիներ էին, իսկ 400-ը՝ առևտրով զբաղվող Էրզրումցի հայեր⁶։

1916 թվականի հուլիսի 6-ին Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությանն (ԿՀԲԸ) ուղղված իր հեռագրում նույն ընկերության լիազոր Ջամոնը նշում էր, որ գաղթականության վիճակը Էրզրումում անտանելի էր, որ բացակայում էին ամեն տեսակի անհրաժեշտ պարագաները, չկային ցորեն և անասուններ։ Նա խնդրում էր Էրզրում գործուղել բժշկական խումբ և ուղարկել 5 հազար ռուբլի դրամ⁷։ Անտանելի էր քաղաքի սանիտարական վիճակը⁸։

Էրզրումի գրավումից հետո քաղաքում ստեղծվեց հայ գաղթականական կոմիտե, որն իր իսկ կանոնադրության համաձայն զբաղվում էր նահանգի համայնական բոլոր գործերով։ Այն նպաստում էր գաղթականների տեղափոխությանը և բնակեցմանը, անց էր կացնում նրանց հաշվառում, զբաղվում էր գաղթականների խնամքով, ցույց էր տալիս բժշկական և իրավաբանական օգնություն և բաժանում էր պետական նպաստներ⁹։ Կոմիտեի աշխատանքներին գործուն մասնակցություն էր ցույց տալիս դաշնակցական հայտնի գործիչ բժիշկ Հ. Ջավրիկը¹⁰։

Էրզրումի տեղական գաղթականական կոմիտեի ջանքերով կառավարությունը հայերի տներից դուրս հանեց ապօրինաբար այնտեղ հաստատված թուրքերին և վերոհիշյալ տները հատկացրեց գաղթականներին։ Երբ գաղթականական առաջին քարավանը, բաղկացած 424 հոգուց և 112 որբերից, հասավ Էրզրում, կոմիտեի առաջին գործը եղավ անմիջապես նրանց տեղավորել այդ նպատակով առանձնացված տներ-

³ «Վան-Տոսպ», 1916 թ. փետրվարի 28, թիվ 14։

⁴ Նույն տեղում։

⁵ ՀԱՍ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 6, թ. 5, նաև՝ «Армянский вестник», 1917 թ., № 1, նաև՝ **Զ. Կիրակոսյան**, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1965, էջ 405։

⁶ «Армянский вестник», 1916 թ. մայիսի 22, նո. 26, նաև «Հորիզոն», 1916 թ. հուլիսի 31, թիվ 169։

⁷ ՀԱՍ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 404, (2-րդ մաս), թ. 312։

⁸ Public record office of England, FO 371/70371/2768, file (161096), p. 412.

⁹ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1261, թ. 4, նաև գ. 421, թ. 56-57։

¹⁰ ЦГИА Р. Гр., ф. 520, оп. 1, д. 37, л. 165.

րում, և զբաղվել գաղթականների նյութական օժանդակության հարցերով¹¹: Գաղթականական կոմիտեի տվյալներով, Էրզրումի շրջանի 850 գաղթականներ տեղավորվել էին 31 հայկական գյուղերում, իսկ քաղաքում, օգոստոսի 9-ի տվյալներով, իրենց գրանցումն էին ստացել 750 գաղթականներ, այդ թվում՝ 200 որբեր¹²: Զրկված լինելով նյութական միջոցներից, կոմիտեն 1916 թվականի օգոստոսին դադարեց գոյություն ունենալուց, որով, փաստորեն, փակուղու առջև կանգնեցվեցին գաղթականական գործերն ընդհանրապես¹³: Կողոպտվեցին հայերին պատկանող խանութներում մնացած ապրանքները: Անտարբերության մատնվեցին ազգային կալվածքները, որոնք կարող էին նահանգի բնակչությանը տարեկան 15-20 հազար ռուբլու եկամուտ տալ: Կասեցվեց կոմիտեի անունով փոխադրված դրամների վճարումը: Առանց կոմիտեի համապատասխան վկայականների Քաղաքների միությունը ժամանակավորապես դադարեցրեց աղքատ գաղթականների նպաստի բաժանումը¹⁴:

Մի կողմից գաղթականական կոմիտեի վերացումը, մյուս կողմից տիրող ապրանքների թանկությունը (հացի ֆունտը՝ 25 կոպեկ, մի պարկ ալյուրը՝ 60-70 ռուբլի) և առաջին անհրաժեշտության առարկաների բացակայությունը շրջանի գաղթականությանը կանգնեցրել էին աղետաբեր հետևանքների առջև: 1916 թվականի սեպտեմբերի 26-ին Էրզրումի հայ գաղթականական կոմիտեի ատենապետը Հայկական կենտրոնական կոմիտեին ուղղված իր զեկուցագրում նշում էր, որ «Կարնո հայ գաղթականների վիճակը խիստ աննախանձելի է, կենսամթերքները գնալով թանկանում են, մասնավորապես՝ հացը: Անհրաժեշտ է, որ Կովկասից շուտով որոշ քանակությամբ ալյուր հասցնեք մեզ...»¹⁵: Նահանգի տարբեր շրջաններում հողի հսկայական տարածություններ ցանված էին ցորենով: Կառավարությունը թույլատրել էր հավաքել դաշտերի բերքը՝ պայմանով, որ բերքի կեսը տրամադրվեր բանակի կարիքների համար: Սակայն գաղթականները բերք հավաքելու համար չունեին անգամ աշխատանքի անհրաժեշտ գործիքներ:

1916 թվականի վերջերին Էրզրում եկան 4000 նոր գաղթականներ, որոնք տառապում էին սովից և զուրկ էին ամեն տեսակի օգնությունից¹⁶: Նոր ժամանող գաղթականների մասին վերևում հիշատակված զեկուցագրում նշվում էր, որ «...Երզնկայից ու այլ շրջաններից ամեն օր նորանոր գաղթականներ են գալիս՝ գրեթե մերկ, այս առթիվ հանձնաժողովը Հայոց Եկեղեցուց վերցրած ապրանքները սկսեց բաժանել, բաժանված է մոտ 630 ձեռք զգեստ: Նոր եկող գաղթականների տեղավորման համար դժվարության հանդիպեցինք. սրանից մի քանի շաբաթ առաջ կարգադրություն եղավ, որ այն թուրքերը, որոնք հայերի տներում են բնակվում, դուրս գան: Ամեն օր Դերսիմից Էրզնկա են գալիս նորանոր գաղթականներ՝ քրդերի առաջնորդությամբ: Այդ փախստականները հետզհետե Կարին են տեղափոխվում...»¹⁷:

Էրզրում-Երզնկայի շրջանում գործում էին նաև գաղթականների հարցով զբաղվող այլ կազմակերպություններ: Այսպես, համառուսաստանյան Քաղաքների միութ-

¹¹ «Հորիզոն», 1916 թ. հոկտեմբերի 4, թիվ 221:

¹² ЦГИА Р. Гр., ф. 520, оп. 1, д. 37, л. 165.

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1261, թ. 4:

¹⁴ «Համբավաբեր», 1916 թ. հոկտեմբերի 9, թիվ 41:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 123, թ. 47:

¹⁷ «Համբավաբեր», 1916 թ. հոկտեմբերի 9, թիվ 41:

յան գաղթականական բաժինը, որը 1916 թվականին գործում էր Կարմիր խաչի դրոշի ներքո, Էրզրում-Երզնկայում կառավարվում էր Կենտրոնական կոմիտեի կողմից, որը գտնվում էր Սարիղամիշում¹⁸: Քաղաքների միության Էրզրումի բաժանմունքը գաղթականներին մատակարարում էր ամեն տեսակի անհրաժեշտ պարագաներ, այդ թվում՝ սննդամթերք, հագուստեղեն և կոշիկեղեն: Բացի դրանից, կենտրոնական գրասենյակը յուրաքանչյուր ամիս գաղթականների համար բաց էր թողնում 30-40 հազար ռուբլի դրամ¹⁹: Դրամական նպաստի փոխարեն հիշյալ շրջանի մի շարք վայրերում՝ Մամախաթունում, Բայբուրթում, Մելիկանեում, Քդիում և Էրզրումում, գոյություն ունեին նաև այլուրի մատակարարման կետեր, որտեղ օգնություն էին ստանում մոտ 2 հազար կարիքավոր գաղթականներ: Քաղաքների միության Էրզրումի բաժանմունքի տրամադրության տակ գործում էին՝ ա) 40 մահճակալով հիվանդանոց և ամբուլատորիա, որտեղ օրական հաճախում էին 20-30 հիվանդներ, բ) արհեստանոց, գ) որբանոց, որը բացվել էր 1916 թվականի նոյեմբերի 27-ին և ուներ 9-16 տարեկան 45 որբեր, դ) «թռուցիկ» (սպիցփոփ) ջոկատ, որը փնտրում և գտնում էր կորած հայ որբերին և իրավաբանական օգնություն ցույց տալիս գաղթականներին: Իր գործունեության ընթացքում ջոկատին հաջողվել էր փրկել 91 կորած երեխաների: Ջոկատը միաժամանակ 8 հազար փութ ցորեն էր բաժանել Տրապիզոնի (4000 փութ) և Էրզրումի (4000 փութ) շրջաններում²⁰:

Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի 4-րդ բժշկասանիտարական բաժինը, որը գտնվում էր վերոհիշյալ Կարմիր խաչի համառուսաստանյան ընկերության հովանավորության ներքո, Էրզրումում գործում էր 1916 թվականի մարտից և ղեկավարվում Մոսկվայում գտնվող Կենտրոնական կոմիտեի կողմից²¹: Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի շրջիկ ջոկատը նախ և առաջ կազմակերպեց Էրզրումի նահանգի բազմաթիվ գաղթականների և որբերի որոնումը և նրանց տեղափոխումն ու բնակեցումը նահանգի գյուղերում: Ժամանակակիցների վկայությամբ, այն ժամանակ Դերսիմի լեռներում քրդերի մոտ ապաստանել էին շուրջ 5-10 հազար գաղթական հայեր²²: Դերսիմի 60 հազար քրդերը, հաշվի առնելով ռուսական բանակի առաջխաղացումը, բարյացակամ վերաբերմունք էին ցույց տալիս հայերի նկատմամբ: Եվ պատահական չէ, որ Երզնկայի գրավումից հետո ազդեցիկ քուրդ բեկերի միջոցով կազմակերպվեց գաղթականների վերադարձը: Այլ էր վիճակը թուրքերով բնակեցված շրջաններում: Թուրքերը չէին ցանկանում վերադարձնել իրենց մոտ հանգրվանած հայերին: Մակայն կազմակերպված հետախուզական լայն ցանցի միջոցով ջոկատին հաջողվեց հունիսի 24-ից մինչև հոկտեմբերի 1-ը գերությունից ազատել և փրկել 4671 գաղթականների, այդ թվում՝ 4-12 տարեկան 450 որբերի: Դրանցից 1475-ը ժամանակավորապես բնակեցվեցին Երզնկայի շրջակա գյուղերում: Կազմակերպվեց գաղթականների սիստեմատիկ փոխադրում Դերջանի (3000 հոգի) և Էրզրումի (2550 հոգի) շրջաններ²³:

Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի ջոկատը կազմակերպեց դաշտերում մնացած հա-

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 4, թ. 66:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 4, թ. 66-67:

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 4, թ. 66-67:

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 4, թ. 66-67:

²² ՀԱԱ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 6, թ. 5:

²³ «Армянский вестник», 1917 г., № 4.

ցահատիկի հավաքումը: Այդ նպատակով Դերսիմի լեռներում ապաստանած 1475 գաղթականներ բնակեցվեցին նահանգի անմարդաբնակ գյուղերում՝ տալով նրանց անասուններ և գյուղատնտեսական գործիքներ: Գյուղատնտեսական աշխատանքների հետևանքով հավաքվեց շուրջ 10000 փ. հացահատիկ²⁴:

1916 թ. հունիսի 25-ին բացվեց 500 հոգու համար նախատեսված Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի ջոկատի սննդատու կետը, որը սեպտեմբերի 18-ին ընդարձակվեց 1200 հոգու համար: Ջոկատը կազմակերպեց նաև օգնություն հագուստեղենով և կոշկեղենով: Սակայն այդ հարցում նա ի վիճակի էր օգնել միայն փոքրահասակ գաղթականներին²⁵: Մոսկվայի Հայկական կոմիտեն Էրզրումում պահում էր հիվանդանոց, որբանոցներ և դպրոցներ: Մարտին բացված հիվանդանոցն ուներ 50 մահճակալ՝ չնայած որոշ դեպքերում հիվանդների թիվը հասնում էր 100-ի: Մինչև հոկտեմբերի 20-ը հիվանդանոցում ապաքինվել էին 579, իսկ ամբուլատոր բուժում էին ստացել 3409 գաղթականներ: Երթնեկ հիվանդների թիվն ամսական կազմում էր 300-400 հոգի²⁶:

Էրզրումում բացված որբանոցը կրում էր ժամանակավոր տեղավորման բնույթ, որտեղ հավաքագրելով հայ և քուրդ որբերին՝ հետագայում նրանց տեղափոխում էին Կովկաս: Սեպտեմբերի վերջին որբերի տեղափոխումը դադարեցվեց: Նոր որբանոցներ բացվեցին Էրզրումում և Զիթոդ գյուղում (1915 թվականի հուլիսի 25-ին), որոնցից երկուսը գտնվում էին Նպաստամատույց ընկերության, իսկ մյուս երկուսը՝ Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի հոգատարության և խնամատարության ներքո: Նպաստամատույց ընկերության որբանոցներում զետեղված էին 4-15 տարեկան 72 որբեր, որոնց բժշկական կարիքները հոգում էր Քաղաքների միության հիվանդանոցը: Մինչև հոկտեմբերի 1-ը Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի տեղական բաժանմունքի խնամակալության տակ էին գտնվում 723 որբեր, որոնցից հետագայում Կովկաս տեղափոխվեցին 395-ը, ծնողներին հանձնվեցին՝ 54-ը, իսկ հիվանդությունից մահացած՝ 37-ը: Այնպես որ 1916 թ. հոկտեմբերին որբանոցում կային ընդամենը 237 որբեր²⁷: Մինչև 1917 թ. հոկտեմբերը այս երկու որբանոցներում հանգրվանել և Անդրկովկասի տարբեր շրջաններ էին ուղարկվել մոտ 1050 որբեր²⁸:

Յուրաքանչյուր որբանոց ուներ իր առանձին դպրոցը, որտեղ ավանդում էին գրաձանաչություն, հայերեն, ռուսերեն, թվաբանություն, իրավագիտություն, աշխարհագրություն, երաժշտություն, կրոն, գեղագրություն, ձեռագործ և այլ առարկաներ:

Բացի որբանոցներին կից գործող դպրոցներից, նպատակահարմար գտնվեց նաև դպրոցներ բացել Էրզրումի շրջանի 4 խոշոր գյուղերում (Օձնիում, Ումուդում, Զիթոդում և Չիֆլիկում)՝ 420 աշակերտների համար²⁹: 1916 թ. նոյեմբերի 15-ից դպրոցներ բացվեցին նաև Երզնկայի շրջանի 9 գյուղերում, որտեղ սովորում էին 450 երեխա-

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ ՀԱՍ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 4, թ. 66-67, նաև՝ «Հորիզոն», 1916 թ. սեպտեմբերի 25, թիվ 214, նաև «Армянский вестник», 1917 г., № 1.

²⁷ ՀԱՍ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 4, թ. 66-67, նաև՝ «Պահակ», 1917 թ. օգոստոսի 3, թիվ 57, նաև «Армянский вестник», 1917 г., № 1.

²⁸ «Աշխատանք», 1917 թ. հոկտեմբերի 4, թիվ 43:

²⁹ «Армянский вестник», 1917 г., № 1.

ներ³⁰:

Բացի Քաղաքների միությունից և Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի անմիջական աջակցությունից, գաղթականներին նյութական և դրամական օգնություն էր ցույց տալիս նաև ԿՀԲԸ-ը, որին կից կազմված Կենտրոնական կոմիտեն 1916 թ. հոկտեմբերի վերջերին հնարավորություն ունեցավ Էրզրումում հիմնել պահեստ՝ գաղթականությանը էժան գներով կենսամթերքներ բաժանելու համար:

Ընդհանրապես Էրզրումի շրջանի գաղթականությանը օգնելու նպատակով դրամական նպաստներ էին ստացվել գաղթականության գլխավոր լիազոր Թամամշից (1917 թ. մարտի 14-ին՝ 17090 ռ.), գաղթականությանը նպաստող Ընկերությունների միությունից (60000 ռ.), զեներալ-կոմիսարից՝ (1917 թ. օգոստոսի 30-ին՝ 35000 ռ.՝ լծկանների համար, 1917 թ. սեպտեմբերի 5-ին՝ 35000 ռ., և 1917 թ. դեկտեմբերի 31-ին՝ 150000 ռ.՝ սերմացուի համար), պատերազմից վնասված հայ գյուղատնտեսության վերականգնման կոմիտեից (1915 թ.՝ 47610 ռ., 1916 թ.՝ 39939 ռ., 1917 թ.՝ 1500 ռ.), հայ մեծահարուստ Լ. Մանթաշյանից (30000 ռ.՝ կոռուպցիայի վնասների համար) և նախկին փոխարքայի դիվանից (350000 ռ.՝ պարենավորման գործի համար)³¹:

Առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվում գաղթականների հոգևոր-կրոնական պահանջմունքների բավարարման և եկեղեցական գույքի պահպանման վրա:

1916 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին ներգաղթի հետ կապված Էրզրումի շրջանի գաղթականության թիվը պակասեց՝ հասնելով 7000-ի: Նրանցից 2000-ը տեղավորված էին Էրզրումում, իսկ 5000-ը՝ շրջանի գյուղերում³²: 1916 թ. դեկտեմբերին Էրզրումի ամբողջ նահանգն ուներ մոտավորապես 29-30 հազար գաղթականներ, որոնք տեղաբաշխված էին հետևյալ շրջաններում. Էրզրում քաղաքում՝ 1900-2000 հոգի, Էրզրումի շրջանի 24 գյուղերում՝ 2000 հոգի, Բասենի շրջանի 33 գյուղերում՝ 13000 հոգի, Բաբերդ քաղաքում և շրջակա գյուղերում՝ 700 հոգի, Դերջանի շրջանում՝ 2500 հոգի, Երզնկա քաղաքում և շրջակա մի քանի գյուղերում՝ 1500 հոգի, Քղիում՝ 400 հոգի, Խնուս քաղաքում և շրջակա գյուղերում՝ 7000 հոգի³³:

Ըստ ազգությունների, 1917 թ. մայիսին Էրզրումի շրջանը ներկայացնում էր հետևյալ պատկերը.

	Հայեր	Մահմեդականներ	քրդեր	և այլն
Մինչև 5 տարեկան երեխաներ	70	221		
Մինչև 16 տարեկան երեխաներ	106	531		
Մեծահասակներ՝ 15-60 տարեկան	559	545		
Ծերեր՝ 60 տարեկանից բարձր	10	142	6	164
Ընդամենը՝	745	1439	6	164³⁴

1917 թ. հուլիսի 1-ին Էրզրումի գաղթականների թիվը հասավ 2430-ի³⁵: 1917 թ. գաղ-

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 4, թ. 7:

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 32, ց. 1, գ. 13, թ. 107:

³² ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 123, թ. 42, նաև՝ «Армяне и война», 1917 г., январь-февраль, № 12.

³³ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 536, թ. 9:

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 3, թ. 71:

թականության թվաքանակի մեծացումը պայմանավորված էր այն իրողությամբ, որ ռուսական բանակի նահանջից հետո, սննդամթերքի բացակայության և ուրիշ այլ պատճառների հետևանքով, գաղթականական բնակչությունը գյուղական վայրերից տեղափոխվեց շրջանի խոշոր կենտրոններ, որի հետևանքով էրզրումի և նրա շրջակայքի գաղթականության թիվը գնալով մեծացավ:

Ռուսական բանակի կողմից *Երզնկայի* գրավման նախօրյակին շրջանի հայ գաղթականությունն ապաստանել էր ռազմաճակատի սահմանամերձ բնակավայրերում, ինչպես նաև՝ Դերսիմում, տեղացի քրդերի մոտ: 1916 թ. հուլիսի 12-ին, ռուսական զորքերի կողմից Երզնկայի գրավումից անմիջապես հետո, հայ գաղթականությունը հանգրվանեց Երզնկայի շրջանի գյուղերում: Օրական Երզնկա էին ժամանում 40-50 գաղթականներ, որոնք Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից գաղթած հայեր էին: Նրանց մեջ մեծ թիվ էին կազմում կանայք և երեխաները: Ռուսական բանակի առաջին կորպուսի հրամանատար Կալիտինի վկայությամբ, իր կորպուսի շրջանում բացի հայերից այլ ազգությունների գաղթականներ չկային³⁶: Բուն քաղաքի և դաշտի մեջ գտնվող 31 հայաբնակ գյուղերի 15000 բնակչությունից հայրենիք վերադարձան 1500 հոգի՝ Դերսիմից (ընդ որում, 1200 հոգի ապաստան էին գտել Երզնկայի շրջակայքի և Դերջանի հովտի հայկական գյուղերում), 850 հոգի՝ Էրզրումի շրջանից, և 250 հոգի՝ Բաթումից³⁷: Երզնկայի շրջանից ամբողջությամբ փրկվել էին հիմնականում Ագրակ և Կեզլիձե գյուղերի բնակիչները՝ թերևս այն միակ պատճառով, որ հիշյալ գյուղերը ավելի մոտ էին գտնվում Տավրոսյան լեռնաշղթային, իսկ մնացած 29 գյուղերի բնակիչներից ազատվել էին առանձին անհատներ³⁸:

Երզնկա քաղաքը բաժանվում էր երկու մասի. արևելյան մասում հաստատվել էին թուրքերը, իսկ արևմտյանում՝ հայերը, շուրջ 1500 տուն³⁹: Հայկական տարածքը մեծ մասամբ ավերված էր: Փրկվել էին միայն այն շինությունները (անհատական և ազգապատկան), որոնք հայերի տեղահանությունից հետո գրավվել էին թուրքերի կողմից՝ ծառայելու համար հասարակական պետքերին:

Հայկական առաջին հրաձգային գումարտակի հրամանատար Բեժանբեկի նախաձեռնությամբ Երզնկայում կազմվեց գաղթականական կոմիտե, որը գաղթականներին ցույց էր տալիս պարենային և ֆինանսական օժանդակություն⁴⁰: Երզնկայի գրավումից անմիջապես հետո քաղաքում հաստատվեց Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի տեղական բաժանմունքը, որը բաժանում էր հաց և կերակրում շրջանի 1000-ից ավելի կարոտյալներից միայն 250 հոգու: Երզնկայում, ի տարբերություն գաղթականական մյուս շրջանների, տիրում էր առաջին անհրաժեշտության առարկաների առատություն⁴¹, սակայն տիրում էր նաև կենսամթերքների թանկություն⁴²:

Համապատասխան միջոցների ձեռնարկվեցին գերության մեջ գտնվող հայ գաղթականներին փրկելու ուղղությամբ: Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի կազմակերպած

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 32, ց. 1, գ. 14, թ. 18:

³⁷ «Համբավաբեր», 1916 թ. օգոստոսի 21, թիվ 34, նաև՝ հոկտեմբերի 4, թիվ 221:

³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 32, ց. 1, գ. 14, թ. 18:

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 32, ց. 1, գ. 14, թ. 14:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² «Գաղափար», 1916 թ. հոկտեմբերի 9, թիվ 82:

խուզարկու խմբերի շնորհիվ թուրքական և քրդական գերությունից ազատվեցին շուրջ 200 հայ կանայք, աղջիկներ և երեխաներ:

1916 թ. հուլիսի 25-ին Երզնկա ժամանեց Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի ներկայացուցիչ դոկտոր Ասրիկը, որը գործող գաղթականական կոմիտեին հատկացրեց 1600 ռ. դրամ⁴³: Միննույն ժամանակ, Ասրիկը միջնորդեց ռուսական բանակի առաջին կորպուսի հրամանատարին՝ թույլ տալու համար Երզնկա եկող գաղթականներին վերաբնակեցնել շրջակայքի դատարկված հայկական գյուղերում՝ բերքը հավաքելու և այն ռազմական իշխանությունների հետ կիսելու նպատակով: Այդ միջնորդության հետևանքով 1916 թ. օգոստոսի 12-ից շրջանի 7 գյուղերում (Ագրակ, Գյուլջա, Էրկան, Մոլլապյուղ, Գելենցիկ, Ուրում-Ակրակ և Մեգուցիխ) տեղավորվեցին 1200 գաղթականներ: Բացի դրանից, Երզնկա ուղարկվեցին նաև կանանց և երեխաների գաղթականական երեք խմբեր՝ բաղկացած համապատասխանաբար 292, 215 և 700 հոգուց⁴⁴:

1916 թ. հուլիսի 30-ի տվյալներով Երզնկայում կային շուրջ 2500 գաղթականներ⁴⁵: 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին վերջիններիս թվաքանակը, տեղացիների հետ միասին, կազմում էր 3000-3500 հոգի:

Գաղթականության շահերից ելնելով և վերջիններիս անվտանգությունն ապահովելու առումով, 1917 թ. մայիսին ստեղծվեց Երզնկայի շրջանի «Եփրատ» գաղթականական կոմիտեն, որը բաղկացած էր 130 անդամներից: Կոմիտեի նպատակն էր՝ ստեղծել մի այնպիսի կազմակերպություն, որը հավանական որևէ նահանջի դեպքում կարողանար ժողովրդին անվտանգ փոխադրել ռուսական տարածք: Թշնամու հարձակմանը դիմակայելու նպատակով, կոմիտեն անկուսակցական հողի վրա ստեղծեց «Վտանգի պատնեշ» խմբակցությունը: 1917 թ. ստեղծվեց նաև Երզնկացիների միությունը, որի նպատակն էր՝ բարոյական և նյութական օգնություն հասցնել վերադարձող երզնկացիներին:

Էրզրումի գրավումից հետո Բասենի շրջանի գաղթականները, որոնք ճակատագրի բերումով ապաստանել էին Անդրկովկասի տարբեր շրջաններում, հնարավորություն ստացան վերադառնալ իրենց հայրենի գյուղերը: Սակայն սկզբնական շրջանում զինվորական իշխանություններն արգելափակում էին նրանց վերադարձը: 1916 թ. մարտի վերջերին սկսված ներգաղթի հետևանքով իրենց բնակության նախկին վայրեր վերադարձան Կաղզվանում, Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, Լոռիում, Բորչալուի և այլ շրջաններում, ինչպես նաև հարևան 20 քրդաբնակ գյուղերում ապաստանած 5 հազար բասենցի գաղթականներ⁴⁶: Բասենում բնակություն հաստատեցին նաև այն գաղթականները, որոնք տարբեր ժամանակներում, խուսափելով թուրքական պետության դաժան քաղաքականությունից, անցել էին սահմանը և դարձել ռուսահպատակներ: Գաղթականների մի մասը տեղավորվեցին իրենց նախկին գյուղերում, իսկ մյուս մասը հանգրվանեց Բասենի քրդական և թուրքական շրջաններում: 1916 թ. զարնանը Բասենի շրջանում կար 80 գյուղ՝ մոտ 12 հազար բնակչությամբ, որից մոտ 3 հազարը (17-50 տարեկան) տղամարդիկ էին, 3 հազարը՝ կանայք, իսկ 6 հազարը՝

⁴³ «Հորիզոն», 1916 թ. հոկտեմբերի 28, թիվ 241:

⁴⁴ ՀԱՍ, ֆ. 32, ց. 1, գ. 14, թ. 15:

⁴⁵ «Վան-Տոսպ», 1916 թ. օգոստոսի 21, թիվ 39:

⁴⁶ ՀԱՍ, ֆ. 32, ց. 1, գ. 14, թ. 5, նաև՝ «Համբավաբեր», 1916 թ. ապրիլի 10, թիվ 16:

երկսեռ երեխաներ⁴⁷։ Եթե ընդունելու լինենք այն իրողությունը, որ յուրաքանչյուր ընտանիք բաղկացած էր մոտ 6 շնչից, ապա պարզ կդառնա, որ Բասենի շրջանում կային 2 հազար տուն գաղթականներ, որոնք տեղաբաշխված էին Բասենի հետևյալ շրջաններում. Ղարաքիլիսի 8 գյուղերում՝ 176 ընտանիք (1760 հոգի), Արփաչախի 10 գյուղերում՝ 158 ընտանիք (1580 հոգի), Ալիջակրակի 10 գյուղերում՝ 270 ընտանիք (2700 հոգի), Օմրակումի 21 գյուղերում՝ 425 ընտանիք (4250 հոգի), Քյոփրի-Քյոյի 7 գյուղերում՝ 100 ընտանիք (1000 հոգի)։ Ընդամենը՝ 11290 հոգի⁴⁸։ Գաղթականական բնակչության գերակշռող մասը բաղկացած էր կանանցից, երեխաներից և ծերերից։ Աշխատունակ տղամարդիկ կազմում էին գաղթականների մոտ 10 %-ը⁴⁹։

Բնակություն վերահաստատելուց հետո ազգաբնակչությունը ձեռնամուխ եղավ երկրագործական աշխատանքների վերսկսմանը՝ հավատացած լինելով, որ գոյության և փրկության միակ ուղին պայմանավորված էր հենց դրանով։ Բարեբախտաբար, շրջանի գաղթականությունն ուներ բավարար չափով անասուններ, որով հնարավորություն ստեղծվեց երկրագործական աշխատանքներ կատարել՝ առանց դրսի օգնության։ Սակայն ցանքատարածությունների մշակմամբ զբաղվում էր բնակչության միայն 80 տոկոսը, որովհետև մնացած 20 տոկոսը չքավորներ էին, որոնք զուրկ էին աշխատողներից և լծկաններից⁵⁰։ 1915-1916 թթ. ձմռանը գյուղատնտեսական ընկերությունը խոստացել էր Բասեն ուղարկել սերմացու, լծկաններ, երկրագործական գործիքներ և նույնիսկ հրահանգիչներ։ Սակայն խոստումները չիրականացան⁵¹։ Եղբայրական օգնության կոմիտեի աջակցությամբ (այն հատկացրել էր 15000 ռ.) սերմացու գնեցին ռուսական Բասենի հայկական գյուղերից՝ ցորենի փուլը՝ 5-6 ռ., իսկ զարիինը՝ 2-2,50 ռ. չափով։ Քանի որ գաղթականությունը Բասեն եկավ 1916 թ. գարնանը, հետևաբար աշնանացան չլինելու պատճառով գարնանը ցանեցին շատ քիչ, միջին թվով յուրաքանչյուր շնչին 1 փուլ, ընդամենը՝ 1000 փուլ ցորեն և զարի։ Բայց, դժբախտաբար, բերքը չտվեց ցանկալի արդյունք՝ սերմացուի հին լինելու (շատերը օգտագործեցին նախորդ տարվա Ալաշկերտից բերված հին ցորենը) և ուշ ցանելու պատճառով⁵²։

Մի կողմից գյուղատնտեսության անմխիթար վիճակը, մյուս կողմից էլ գաղթականական գործերով զբաղվող ազգային հիմնարկների անտարբեր վերաբերմունքը հնարավորություն չէին տալիս շրջանը փրկել տնտեսական քայքայումից։ Միակ կազմակերպությունը, որ նվազագույն չափով քիչ թե շատ բժշկական և պարենային օգնություն էր ցույց տալիս Բասենի գաղթականներին՝ Քաղաքների միության Բասե-

⁴⁷ ՀԱՍ, ֆ. 32, ց. 1, գ. 14, թ. 5, նաև՝ ֆ. 50, ց. 1, գ. 123, թ. 45, նաև ֆ. 57, ց. 1, գ. 124, թ. 2, նաև՝ «Армяне и война», 1916 г. июль, № 5.

⁴⁸ ЦГИА Р. Гр., Ф. 520, оп. 1, д. 26, л. 47, ԾՅ՝ Доклад женщины врача Р. Я. Вольфсен о положении беженцев в Пассинской долине и в окрестностях Эрзерума (Доложено в заседании Главного Кавказского Комитета Всероссийского Союза Городов 19 апреля 1916) Б. М. 1916, стр. 1.

⁴⁹ Նույն տեղում, նաև՝ Գ. Մասունի, Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ (1914-1918). Տաճկահայ գաղթականությունը և անոնց դերը Հայաստանի Հանրապետության կազմության մեջ, Բոստոն, 1927, էջ 59:

⁵⁰ ՀԱՍ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 123, թ. 45:

⁵¹ ՀԱՍ, ֆ. 32, ց. 1, գ. 14, թ. 11:

⁵² ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 424, թ. 2:

նի մասնաճյուղն էր⁵³: Սակայն պարենային օգնություն էր ցույց տրվում միայն երկու շրջանների՝ Ղարաքիլիսի և Ալիջակրակի մոտ 29-30 գյուղերի գաղթականներին, քանի որ հատկացված այլուրն անբավարար էր ամբողջ Բասենի գավառի գաղթականության կարիքները հոգալու համար: Բացի դրանից, Քաղաքների միության տեղական մասնաճյուղը այլուր էր բաժանում նաև ծայրահեղ կարիքավորներին, գլխավորապես՝ այրի կանանց, որք երեխաներին և անաշխատունակ ծերերին: Մնացած մթերքները բաժանվում էին շրջանի միայն աշխատանքի անընդունակ բոլոր անհատներին, համաձայն նախապես կատարված հաշվարկի (ընտանիքի ամեն մի անդամին տրվում էր 2 ֆունտ շաքար, 1 ֆունտ բրինձ, 1/2-ական ֆունտ լոբի, սիսեռ, կրուպա և 1/4 ֆունտ թեյ)⁵⁴: Յուրաքանչյուր գաղթական ստանում էր 92 կոպեկի արժողության բնամթերք՝ հասանելիք 4 ո. 50 կոպեկի փոխարեն:

Անկանոն էր պետական նպաստի բաշխումը, որն օգնության մի կիսամիջոց էր և ոչ թե իսկական օգնություն: 1916 թ. ապրիլին գաղթականներն, իբրև միանվագ գումար, ստացան հունվար, փետրվար և մարտ ամիսների նպաստները, որից հետո նրանք այլևս կանոնավոր կերպով պետական նպաստ չստացան⁵⁵:

Մենդի պակասությունը և հագուստեղենի բացակայությունը պատճառ էին դառնում բազմաթիվ վարակիչ հիվանդությունների տարածմանը: Չնայած 1916 թ. ապրիլին որոշվեց Բասենի գավառում բացել հիվանդանոցներ և սննդատու կայաններ, բայց իրականում գործում էր միայն մեկ հիվանդանոց՝ Ղարաքիլիսայում, իսկ երկրորդը թեև բացվել էր, բայց չէր գործում՝ բժշկական անձնակազմի բացակայության պատճառով⁵⁶:

Չունենալով համապատասխան նյութական և դրամական միջոցներ շրջանի բնակչությանը ցանկալի օգնություն ցույց տալու համար, Բասենի Քաղաքացիական մարմինը չկարողացավ նույնիսկ հարկ եղած ընդունելություն կազմակերպել Մուշից եկած գաղթականների համար, որոնց հոգատարությունը ծանրացավ հայ ազգաբնակչության վրա⁵⁷:

Թուրքական տիրապետության տակ գտնվող Բասենից բացի, գաղթականներ կային նաև ռուսական տիրապետության տակ գտնվող Բասենի մի շարք գյուղերում (Սթահան, Բաշքեռ, Արմութլի, Կրոշկելտի, Չուրաք-Ձորախլի, Ուլու, Ղըզըլ և այլն), որոնց վիճակն ավելի հուսահատական էր: Նրանց թիվը հասնում էր 1500 հոգու կամ մոտ 200 ընտանիք, որոնց մեծամասնությունը անտղամարդ ալաշկերտցիներ էին⁵⁸: Ռուսական Բասենում գաղթականների օգնության գործն իր վրա էր վերցրել Հայկական կենտրոնական կոմիտեի տեղական բաժանմունքը, որը 3 ամսվա խոստումներից հետո, 1916 թ. հունիսի վերջերին, կարողացավ ընդամենը 2 վագոն այլուր ուղարկել շրջանի Բաշ գյուղ⁵⁹:

Անտանեյի էր պաշտոնյաների անբարյացակամ վերաբերմունքը գաղթականների նկատմամբ: Նամանավանդ զինվորական իշխանությունների ներկայացուցիչներն

⁵³ ՀԱԱ, ֆ. 32, ց. 1, գ. 14, թ. 26 - 27:

⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 424, թ. 4, նաև՝ «Հորիզոն», 1916 թ. հուլիսի 26, թիվ 164:

⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 424, թ. 2:

⁵⁶ Նույն տեղում, թ. 3:

⁵⁷ Նույն տեղում, թ. 5-6:

⁵⁸ Նույն տեղում, թ. 6:

⁵⁹ «Հորիզոն», 1916 թ. հուլիսի 26, թիվ 164:

անցնում էին ժողովրդին հարստահարելու ամեն չափ ու սահման:

Գնալով մեծանում էր Բասենի շրջանի գաղթականության թիվը: 1916 թ. դեկտեմբերին այնտեղ ապրում էին 14000 գաղթականներ⁶⁰, իսկ 1917 թ. հուլիսին այդ թիվը հասավ 15000-ի⁶¹:

Ռուսական բանակի կողմից Տրապիզոնը գրավելուց մի քանի օր անց, գաղթականներին օգնելու նպատակով, Բաթումից Տրապիզոն ժամանեցին ԿՀԲԸ Բաթումի մասնաճյուղի և տրապիզոնցիների Հայրենակցական միության Բաթումի ներկայացուցիչները, որոնք, համապատասխան դրամական և պարենային օգնություն ցույց տալուց բացի, գաղթական երեխաների համար բացեցին ապաստարան և որբանոց⁶²: Իսկ 1916 թ. ապրիլի 10-ին, Տրապիզոնի գրավումից 5 օր հետո, արևմտահայերի և արևելահայերի միջնորդությամբ և բարձր իշխանությունների թույլտվությամբ, քաղաքում կազմակերպվեց 8 հոգուց բաղկացած մի հանձնաժողով, որի կազմի մեջ մտան հայերից (3 հոգի), հույներից (3 հոգի), թուրքերից (1 հոգի) և պարսիկներից (1 հոգի) բաղկացած ներկայացուցիչներ: Հանձնաժողովը, որը գործում էր քաղաքային ինքնավարությանը կից, ուներ որոշակի նպատակ: Այն պետք է ի հայտ բերեր և ցուցակագրեր Տրապիզոնի շրջանի հայապատկան սեփականությունները և դրանք վերցնել իր տնօրինության ներքո⁶³:

Տրապիզոնը գրավող զեներալ Լյախովը 1916 թ. ապրիլի 19-ին հիմնեց գաղթականությանը օգնող Հայկական կոմիտե, որը փաստորեն վերակազմավորված վերոհիշյալ հանձնաժողովն էր⁶⁴: Այն բաղկացած էր 3-5 անդամներից, որոնք ընտրվում էին տեղական հայկական համայնքի ժողովի կողմից՝ ԿՀԲԸ Խորհրդի ներկայացուցչի հսկողության ներքո, և հաստատվում էին նույն՝ ԿՀԲԸ Խորհրդի կողմից⁶⁵: Կոմիտեի նախագահ ընտրվեց Բաթումից հոգևորական Մելյանը: Կոմիտեին կից գործում էր 3 հոգուց բաղկացած հատուկ վերահսկիչ հանձնաժողով, որի անդամներն ընտրվում էին հայկական համայնքի ժողովի կողմից:

Գեներալ Լյախովը լայն իրավունքներ ընձեռեց Հայկական կոմիտեին: Վերջինս, հաստատված իր իսկ կանոնադրության համաձայն, նպատակ ուներ փնտրել, գտնել և խնամել հայ որբերին և կանանց, օգնություն հատկացնել իր կարիքավոր հայերին, ինչպես նաև հավաքել, պահել և վաճառել հայապատկան սեփականությունները: Տրապիզոնի շրջանի հայերի շարժական և անշարժ գույքը կառավարելու, ինչպես նաև պատերազմից տուժած հայերին օգնություն ցույց տալու համար հրապարակվեց Տրապիզոնի Հայկական կոմիտեի 10 կետից բաղկացած հրահանգը, որի համաձայն՝ ստեղծվեց հայերի շարժական և անշարժ գույքը կառավարելու համապատասխան վարչություն⁶⁶: 1916 թ. դեկտեմբերի 1-ին Հայկական կոմիտեն վերսկսեց իր ընդհատված գործունեությունը, որը շարունակվեց մինչև 1917 թ. փետրվարի 1-ը: Կոմի-

⁶⁰ «Համբավաբեր», 1916 թ. դեկտեմբերի 11, թիվ 49:

⁶¹ «Աշխատանք», 1917 թ. հուլիսի 19, թիվ 22:

⁶² ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 169, թ. 29:

⁶³ ՀԱՍ, ֆ. 51, ց. 1, գ. 23, թ. 13:

⁶⁴ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 169, թ. 29, նաև՝ ֆ. 28, ց. 1, գ. 1033, թ. 18, նաև՝ «Համբավաբեր», 1917 թ. մայիսի 19, թիվ 11:

⁶⁵ ՀԱՍ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 1033, թ. 19:

⁶⁶ Центральный Государственный Военно-Исторический Архив Российской Федерации (ЦГВИА РФ) ф. 2100, оп. 1, д. 272, лл. 64-65, նաև ՀԱՍ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 1033, թ. 77:

տեղի նորընծա նախագահ դարձավ երդվյալ հավատարմատար Ա. Առաքելյանը⁶⁷: Կոմիտեն կազմեց Տրապիզոնի 426 հայկական տների վիճակագրությունը, որից պարզվեց, որ 131-ը գտնվում էին բոլորովին ավերված վիճակում, 101-ը՝ կիսաքանդ էին, և միայն 194-ն էին, որ մնացել էին կանգուն: Վիճակագրության համար կոմիտեի կողմից արձանագրվեցին նաև քաղաքի 141 խանութները: Իր հետևողական և սկզբունքային գործունեության հետևանքով, Կոմիտեին հաջողվեց փրկել Տրապիզոնի շրջանի 16000 հայ բնակիչներին պատկանող շարժական և անշարժ գույքի միայն մի մասը: Ոչնչացումից փրկվեց 100000 ռ. արժողությամբ անշարժ և 30000 ռ. արժողությամբ շարժական գույք⁶⁸: Համապատասխան միջոցառումներ իրականացվեցին ծնողակորույս երեխաների որոնման ուղղությամբ: Կոմիտեն անխուսափելի կործանումից փրկեց շուրջ 200 հայ երեխաների, որոնց մի մասին ուղարկեց ԿՀԲԸ Բաթումի որբանոց: Կոմիտեն մեծ աշխատանք կատարեց նաև շրջանի գաղթականությանը փողով և բնամթերքով օգնելու ուղղությամբ: Իր գործունեության տարբեր շրջաններում կոմիտեն օժանդակության կարոտ հայերին հատկացրեց մինչև 8000 ռ. ֆինանսական օգնություն⁶⁹:

Բացի գաղթականական կոմիտեից, Տրապիզոնում գործում էր նաև 100-ից ավելի անդամներ ունեցող ԿՀԲԸ տեղական մասնաճյուղը, որը զբաղվում էր տեղացի կարիքավորներին ու նորեկ գաղթականներին պահելու և խնամելու գործերով:

Տրապիզոնում հիմնվել էր նաև Եղբայրական օգնության տեղական կոմիտե, որի գործունեության ոլորտի մեջ էր մտնում որբանոցների և դպրոցների հոգաձությունը:

Հայ գաղթականներին օգնում էր նաև Քաղաքների միության Տրապիզոնի բաժանմունքը, որը 1916 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Տրապիզոնի շրջանի մի շարք վայրերում (Օֆում, Խումուրյանում, Դրոնայում, Պլատանայում և Ջնիզլիկում), բացել էր 5 պարենային-բժշկական կետեր, 5 բաղնիքներ, 4 թեյարաններ, 4 կենսամթերքների պահեստներ, ինչպես նաև կենտրոնական դեղատուն, ամբուլատորիա, որբանոց և գաղթականների համար ժամանակավոր հանգրվան՝ Տրապիզոնում⁷⁰: Սննդատու կետերն օրական սպասարկում էին մինչև 1750 գաղթականների և հաճախ բաժանում էին 2 ֆունտ ալյուր: Փախստականներին խնամելու, սննդատու կայաններին կանոնավոր կերպով մթերքներ մատակարարելու և փոխադրական սայլերի թիվը ավելացնելու նպատակով, Քաղաքների միության կովկասյան բաժանմունքը Տրապիզոնի շրջանին ամսական հատկացնում էր 59985 ռ.⁷¹:

Տրապիզոնում իր բարեգործական պարտքն էր կատարում նաև Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի տեղական բաժանմունքը, որը Տրապիզոնում բացել էր 75 մահճակալով հիվանդանոց⁷²:

1916 թ. գարնանը, երբ ռուսական բանակը գրավեց Տրապիզոնը, աշխուժություն նկատվեց նաև դպրոցական-կրթական գործում: Վերապրող 7-800 հայեր նախկին Աղջկանց վարժարանի շենքում բացեցին որբանոց-դպրոց: Ապա սկսեց գործել նախ-

⁶⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 169, թ. 29-30, նաև ֆ. 28, ց. 1, գ. 1033, թ. 31:

⁶⁸ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 1033, թ. 31:

⁶⁹ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 1033, թ. 31:

⁷⁰ (ЦГИА Р. Гр.) ф. 520, оп. 1, д. 45, л. 97, նաև՝ «Հորիզոն», 1917 թ. հոկտեմբերի 4, թիվ 221, նաև՝ «Արև», 1916 թ. հոկտեմբերի 6, թիվ 221:

⁷¹ «Հորիզոն», 1916 թ. սեպտեմբերի 17, թիվ 207:

⁷² ՀԱԱ, ֆ. 393, ց. 1, գ. 213, թ. 1:

կին ազգային-լուսավորչական վարժարանը, ուր սկսեցին հաճախել 60-70 աշակերտներ: Դրանց զուգահեռ վերաբացվեց նաև Մխիթարյան վարժարանը (իր գիշերօթիկ բաժանմունքով), ուր սովորում էին 50 երկսեռ աշակերտներ⁷³: 1917 թ. հունվարից իր կրթական գործունեությունը սկսեց նաև Տրապիզոնի հայոց տարրական դպրոցը, ուր սովորում էին 44 որբեր և պաշտոնավորում էին քույր և եղբայր 2 ուսուցիչներ⁷⁴:

1917 թ. հունվարին Էրզրումի շրջանում ապաստանել էին 5000, իսկ քաղաքում՝ 2000 գաղթականներ, որոնք փախել էին Դիարբեքիից և Խարբերդից⁷⁵: Կոտորածներից փրկված տրապիզոնցի հայերի թիվը կազմում էր ընդամենը 586 հոգի⁷⁶:

Այսպիսով, ռուսական բանակի՝ դեպի Սամսոն շարժվելու շնորհիվ Տրապիզոնի թիկունք դառնալու հանգամանքը, ինչպես նաև բարեգործական հաստատությունների անխափան աշխատանքը հնարավորություն էր ընձեռել Տրապիզոնի հայ բնակչությանը՝ ազատ մնալ սուր կարիքներից, ունենալ բնակարան, անհրաժեշտ քանակությամբ հագուստեղեն և կարասիներ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Բայբուրդն ուներ 16000-ի հասնող հայ ազգաբնակչություն, սակայն կոտորածների և աքսորների հետևանքով 1916 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին քաղաքում մնացել էին ընդամենը 200 կանայք և որբ երեխաներ⁷⁷:

Նույն ժամանակաշրջանում Բայբուրդի Ղըսանդա, Հընդի, Լսոնք գյուղերում հանգրվանել էին 450-500 գաղթական հայեր, որոնք գտնվում էին անօգնական վիճակում⁷⁸: 1916 թ. սեպտեմբերի 17-ին Անդրանիկին ուղղված իր նամակում Սեպուհը նշում էր. «Արցունքն աչքերիս դիմում եմ քեզ: Ամեն տեղ, ամեն դուռ զարկի, բայց բռնորդ դռները ամուր գոց և սրտերը կարծրացած տեսա: Ոչ մի տեղից պատասխան, օգնություն չստացա: Երեք ամիս է անցել այն օրից, երբ Բաբերթը գրավված է և ոչ մի նպաստաբաշխ մարմին տեղս ազատվածներին օգնություն չի հասցրած: Ճարս կտրել եմ և հրապարակով դիմում եմ քեզ, հանուն և ի սեր ընկերության. դու դիմիր, ուր որ հարկն է, գուցե քո ազդու կոչերով մեղմացնես քար սրտերը՝ այս թշվառներին օգնություն հասցնելու համար...»⁷⁹:

Սկզբնական շրջանում Բայբուրդի գաղթականներին օգնություն էր հայցվում Թուրքեստանյան 2-րդ կորպուսի կոմենդանտ, կապիտան Անդրյուշենկոյի նախաձեռնությամբ, իսկ հետագայում օգնության գործը իրենց վրա վերցրին պարետային վարչության սպա Փիրումովը և անասնաբույժ Օզանեսովը⁸⁰: Հաշվի առնելով Բայբուրդում տիրող պարենային ճգնաժամը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ գաղթականները շրջակա գյուղերից էին, որտեղ բերքը դեռ չէր հավաքվել, թվով 425 գաղթականներ վերաբնակվեցին իրենց նախկին գյուղերում:

1916 թ. մարտին Դիադինի գավառն ուներ 17000 բնակչություն, որից 6000-ը տե-

⁷³ Արմ. Կոթիկյան, Դայրոցա-թատերական կյանքը Տրապիզոնում (1815-1915), «Տեղեկագիր» Հասարակական գիտությունների 1962, թիվ 7:

⁷⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 169, թ. 30:

⁷⁵ ՀԱԱ, ֆ. 393, ց. 1, գ. 213, թ. 1:

⁷⁶ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 169, թ. 30:

⁷⁷ «Համբավաբեր», 1916 թ. սեպտեմբերի 4, թիվ 36:

⁷⁸ «Հորիզոն», 1916 թ. հոկտեմբերի 5, թիվ 22:

⁷⁹ «Հորիզոն», 1916 թ. հոկտեմբերի 8, թիվ 225:

⁸⁰ Նույն տեղում:

ղացի հայեր էին, իսկ 6000-ն էլ՝ տեղացի եզդի ազգաբնակչություն: Բացի դրանից, գավառում տեղաբաշխված էին նաև 2500 հայ և նույնքան էլ եզդի գաղթականություն, որոնք հիմնականում ճողոպրել էին Վանի նահանգից⁸¹: Շրջանի գաղթականությունը ստանում էր պետական նպաստ: Նրանց ցույց էր տրվում նաև բժշկական և պարենային օգնություն: Մոսուն գյուղում բացվել էր Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի 25 մահճակալով հիվանդանոցը, նույն կոմիտեի սպառողական խանութը և մթերքների պահեստը: Գործում էր նաև Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի տեղաբաշխիչ կայանը, որտեղից գաղթականներ էին տեղափոխվում Աշտարակ և Կուրդու-Կուլի⁸²:

Գավառի մյուս շրջաններում բացակայում էր բժշկական օգնությունը, և անկանոն ձևով էր իրականացվում պետական նպաստի բաշխումը: Դա հիմնականում պայմանավորված էր գավառի այդ շրջաններում բարեգործական ընկերությունների և անհրաժեշտ ծառայողական անձնակազմի բացակայությամբ:

1916 թ. վերջերին և 1917 թ. սկզբներին Մոսունի և Դիադինի շրջանի գաղթականության թիվն աճեց՝ հասնելով 7000-ի⁸³: Ինչ վերաբերում է գավառի բուն ազգաբնակչությանը, ապա, համաձայն գեներալ-մայոր Ա. Թամամշևի որոշման, պետական նպաստի օրենքը տարածվում էր միայն եզդիների վրա: Աղքատացած հայ բնակչությունը, որը կորցրել էր և՛ բնակարանը, և՛ անասունները, և՛ գյուղատնտեսական գործիքները, և՛ տնային կահ-կարասին, մի խոսքով, ամեն ինչ ոչնչով չէր տարբերվում գաղթականությունից և գտնվում էր մեծ կարիքի մեջ:

Սվազում տեղահանություններից և կոտորածներից զերծ էին մնացել բռնի կերպով մահմեդականություն ընդունած և ամերիկյան միսիայի հովանավորության ներքո ապաստանած 40-50 տեղաբնիկ հայկական ընտանիքներ⁸⁴: Մինևույն ժամանակ մահմեդականություն ընդունած 500 հայ արհեստավորներ էլ հարկադրաբար աշխատում էին թուրքական բանակի համար:

Երզնկայի գրավումից հետո փոխվեց թուրքական կառավարության վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Հաշվի առնելով ռուսական բանակի առաջխաղացումը, թուրքերն իրենք սկսեցին խնդրել, որ հայերն իրենց մոտ ապաստանեն՝ ռուսների Սվազ հասնելու դեպքում նրանց կողմից պաշտպանություն ստանալու հույսով:

1916 թ. օգոստոսի 1-ին Սվազում հանգրվանել էին 1000-1500 գաղթականներ, որոնցից 50 ընտանիքներ ժամանել էին Մամսունից, Թոքատից, Ամասիայից և հարևան այլ շրջաններից⁸⁵: Իրադարձությունների անբարենպաստ բերումով շրջանի 70 որբերի խնամքն իր վրա էր վերցրել շվեյցարական որբանոցը⁸⁶: Չնայած շրջանը բավարարված էր կենսամթերքներով, սակայն իրեն զգացնել էր տալիս դրամի պակասությունը:

1916 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին Բիթլիսում և նրա շրջակայքում իրենց գոյությունն էին պահպանում շուրջ 800 գաղթականներ⁸⁷, որոնք գտնվում էին չափից դուրս անտանելի վիճակում: Նույն թվականի հունիս-հուլիս ամիսներին գաղթականությո-

⁸¹ ЦГИА Р. Гр. ф. 520, оп. 1, д. 13, л. 37, также д. 35, л. 118.

⁸² Նույն տեղում:

⁸³ «Армяне и война», 1917 г. январь-февраль, № 11-12.

⁸⁴ «Հորիզոն», 1916 թ. սեպտեմբերի 14, թիվ 204:

⁸⁵ Նույն տեղում, նաև՝ «Армяне и война», 1916 г. октябрь, № 8.

⁸⁶ Նույն տեղում:

⁸⁷ «Армяне и война», 1916 г. апрель-май, № 2, նաև՝ ЦГИА Р. Гр., ф. 520, оп. 1, д. 34, л. 4-5.

յան թիվը, համաձայն գեներալ-մայոր Ա. Թամամշևի վկայության, հասավ 11000-ի⁸⁸, սակայն փախստականների թշվառ վիճակը չփոխվեց: Իր հեռագրերից մեկում Սեպուհը 1916 թ. ամռանը նշում էր, որ «ամեն օր այստեղ են գալիս 50-60 փախստականներ՝ կանայք, երեխաներ և տղամարդիկ: Այլուր և հագուստ բոլորովին չկա: Հեռագրվեց Վան, բայց այնտեղից ո՛չ ուտելիք ուղարկեցին և ո՛չ էլ հագուստ: Խնդրում ենք կարգադրեք օգնելու, այլապես շատերը կմեռնեն սովից»⁸⁹:

Սովալյուկ և անապաստան գաղթականներին օգնելու և մասնավորապես Բիթլիսի փախստականների համար սննդատու կայան հիմնելու ու 500 ձեռք հագուստեղեն գնելու նպատակով գաղթականական գործի գլխավոր լիազոր գեներալ-մայոր Ա. Թամամշևը Բիթլիսում գործող Քաղաքների միության կովկասյան բաժանմունքի տեղական մասնաճյուղի տրամադրության տակ դրեց 12600 ռ. դրամ⁹⁰:

Միջոցներ էին ձեռնարկվում նաև քրդերի մոտ գերության մեջ գտնվող Բիթլիսի շրջանի շատ գաղթականների ազատման ուղղությամբ, որոնցից յուրաքանչյուրի համար վճարվում էր 1 օսմանյան ոսկի (մոտավորապես 18 ռ.):

Երևանի նահանգապետին ուղղված իր 1915 թ. նոյեմբերի 6-ի նո. 28815 հեռագրում գեներալ-մայոր Ա. Թամամշևը հայտնում էր, որ, ի լրումն սենատոր Պետերսոնի հոկտեմբերի 30-ի նո. 27629 հեռագրի, Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարը, հաշվի առնելով Դիադինի, ինչպես նաև Բայազետի և Ալաշկերտի շրջաններում ստեղծված անբարենպաստ վիճակը, թույլատրել էր վերոհիշյալ շրջաններ վերադառնալ միայն այն գաղթականներին, որոնք մինչև պատերազմն ապրել էին այդ վայրերում: «Թեև դեռ շարունակվում է պատերազմը,- գրում էր Հովհաննես Թումանյանը,- բայց Ալաշկերտի հայ ժողովուրդը, որ հեռացել էր ռուսաց զորքի նահանջի ժամանակ, նորից ռուսաց զորքի հետ վերադառնում է իր տները - Եփրատի հովիտը»⁹¹: Միաժամանակ արգելվում էր այլ վայրերից հիշյալ շրջանները գաղթականների տեղափոխումը, քանի որ վերջիններս կարող էին ընկնել առավել ծանր կացության մեջ⁹²: Այս որոշումն անշեղ գործադրվեց մինչև 1916 թ. մայիսի վերջերը: Հետագայում, զարնանային աշխատանքների ավարտման և ռուսական բանակի հաղթանակների շնորհիվ երբ ռազմաճակատի գիծը փոխադրվեց Արևմտյան Հայաստանի խորքերը, թույլատրվեց հիշյալ շրջան վերադառնալ նաև այլ վայրերի գաղթականներին:

Մինչև պատերազմը Բայազետի գավառն ուներ 6000 բնակիչ, որոնցից 3000-ը հայեր էին, 2700-ը՝ քրդեր, իսկ 300-ը՝ եզդիներ⁹³: 1916 թ. մարտին Բայազետի գավառում ապրում էին 933 գաղթականներ, որոնցից 733-ը հայեր էին, իսկ 200-ը՝ եզդիներ⁹⁴: Իսպառ ավերվել էին շրջանի շուրջ 3500 տներ, որոնց կորուստը կազմում էր 9450000 ռ.⁹⁵: Մինչև մայիսի վերջը Ալաշկերտ-Ղարաքիլիսայի շրջան վերադարձան

⁸⁸ Նույն տեղում:

⁸⁹ «Վան-Տոսպ», 1916 թ. հուլիսի 24, թիվ 35:

⁹⁰ ՀԱՍ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 226, թ. 47, նաև՝ «Հորիզոն», 1916 թ. հունիսի 16, թիվ 132:

⁹¹ **Հ. Թումանյան**, Երկերի ժողովածու, Հ. 4, Երևան, 1951, էջ 309:

⁹² ՀԱՍ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 48, թ. 131, 133, 178, գ. 49, թ. 131, նաև՝ ֆ. 223, ց. 1, գ. 30, թ. 1, նաև՝ ֆ. 102, ց. 1, գ. 1057, 1-ի մաս, նաև՝ ֆ. 27, ց. 1, գ. 245, թ. 157, նաև ֆ. 70, ց. 1, գ. 164, թ. 155, գ. 436, թ. 73, նաև՝ ЦГИА Р. Гр., ֆ. 520, оп. 1, д. 34, л. 4-5, 24.

⁹³ ЦГИА Р. Гр., ֆ. 520, оп. 1, д. 35, л. 19, также д. 13, л. 37.

⁹⁴ ЦГИА Р. Гр., ֆ. 520, оп. 1, д. 35, л. 19, также д. 13, л. 37.

⁹⁵ «Հորիզոն», 1916 թ. մարտի 19:

մոտ 1800 տղամարդ գաղթականներ, որոնք ներկայացնում էին շրջանի 1200-1500 ընտանիքներ⁹⁶: 1916 թ. հունիսին Ալաշկերտի հայությունը, որը բաղկացած էր հիմնականում տղամարդկանցից, ամփոփված էր նույն շրջանի 30 գյուղերում: Ընտանիքի անդամների թիվը յուրաքանչյուր գյուղում չէր անցնում 120-140-ից: Կային նաև գյուղեր, որտեղ տեղավորված էին ընդամենը 2-3 ընտանիքներ: Միջին հաշվով, ամբողջ Ալաշկերտում զետեղված ընտանիքների թիվը հասնում էր 1500-ի⁹⁷: 1917 թ. փետրվարին Ալաշկերտի բնակչության թիվը հասավ շուրջ 7500-ի (որից 1700-ը ծերեր և անաշխատունակներ էին, 2400-ը՝ կանայք, 1100-ը՝ մինչև 5 տարեկան, և 2300-ը՝ 5-14 տարեկան երեխաներ)⁹⁸: Իսկ նույն թվականի աշնանը կային արդեն 9600 գաղթականներ⁹⁹:

1915 թ. սեպտեմբերի 15-ին կազմակերպվեց Ալաշկերտի Եղբայրական օգնության կոմիտեն, որը, Կովկասյան 4-րդ կորպուսի հրամանատար գեներալ Օգանովսկու կողմից վավերացվելուց հետո, ձեռնամուխ եղավ իր գործունեությանը: Կոմիտեի տրամադրության տակ դրված գումարներով հոկտեմբերին ձեռք բերվեց և Մոսկու ու Արծափ տեղափոխվեց մոտավորապես 5000 կոտ ցորեն¹⁰⁰: Միաժամանակ գաղթականներին օգնելու նպատակով գավառում գործում էր գաղթականական կոմիտե՝ Բայազետի գավառապետ կապիտան Կարտիշևսկու նախագահությամբ: Կոմիտեի կազմի մեջ, բացի գավառապետի գրասենյակի անդամներից, մտնում էին հայ հոգևորականության ներկայացուցիչները¹⁰¹:

Գյուղատնտեսական աշխատանքների կազմակերպման գործում մեծ դեր խաղացին Հայկական գյուղատնտեսական ընկերության և Եղբայրական օգնության կոմիտեի կողմից գործուղված հրահանգիչները, որոնք ժամանակին բաժանեցին սերմացու, դրամ, լծկան անասուններ և գործիքներ (1916 թ. զարնանը բաժանվեց 125 գութան, 100 գերանդի, բահեր և եղաններ)¹⁰²: Արժեք ներկայացնող գործիքները և անասունները բաժանվում էին բացառապես այն պայմանով, որ հետագայում գործիք կամ անասունները ստացող գյուղացին վերադարձներ դրանց արժեքը: Գյուղատնտեսության հետագա զարգացման համար նախատեսվող այս միջոցառումը նպատակ ուներ հավաքված գումարներով հետագայում ստեղծել գյուղատնտեսական ֆոնդ: Բավականին արդյունավետ էր գործում նաև Քաղաքների միությունը, որը 1917 թ. օգոստոսի 1-ին Ալաշկերտի շրջանում ուներ 13 հիմնարկներ, որոնք տեղաբաշխված էին Ղարաքիլիսայում, Ալաշկերտում և Դուտախում: Այդպիսի հիմնարկներից էին 40 մահճակալով գաղթականական հիվանդանոցը, ամբուլատորիան, որբանոցը (416 որբերի համար), պարենային կետը, իրերի պահեստը և ախտահանական ջոկատը¹⁰³:

1917 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցավ Ալաշկերտի գավառային համագումարը, որը քննարկեց Ալաշկերտի գավառում Կենտրոնական կոմիտեի և ԿՀԲԸ գործունեութե-

⁹⁶ «Գյուղատնտես», 1916 թ. հունվարի 15, թիվ 1:

⁹⁷ «Աշխատանք», 1916 թ. հունիսի 22, թիվ 15:

⁹⁸ ЦГИА Р. Гр., ф. 520, оп. 1, д. 90, л. 168, նաև՝ «Վան-Տոսպ», 1916 թ. դեկտեմբերի 25, թիվ 5:

⁹⁹ «Республика», 1917 г. 15 ноября, № 107.

¹⁰⁰ «Մշակ», 1916 թ. հունվարի 24, թիվ 16:

¹⁰¹ ЦГИА Р. Гр., ф. 520, оп. 1, д. 90, л. 168, նաև՝ «Վան-Տոսպ», 1916 թ. դեկտեմբերի 25, թիվ 5:

¹⁰² «Հորիզոն», 1916 թ. օգոստոսի 12, թիվ 179:

¹⁰³ ՀԱԱ, ֆ. 26, ց. 1, գ. 176, թ. 45:

յան արդյունքները՝ պարենավորման, որբանոցային, հիվանդանոցային և կրթական գործունեության, սննդատու կայանների կազմակերպման և այլ հարցերի վերաբերյալ: Գավառային համագումարի որոշումներից պարզ դարձավ, որ ա) ԿՀԲԸ կից գործող ՀԿԿ իր ամբողջ գործունեության ընթացքում Ալաշկերտում ստացել և բաշխել էր 13246 փութ ալյուր, 17000 փութ ցորեն, 155 փութ շաքարավազ, 295 փութ շաքար, 72 փութ օճառ, 2 փութ թեյ, 38 փութ քարյուղ, 69 փութ բրինձ, 25000 հատ լուցկի; բ) ՀԿԿ սուղ միջոցներով Թոփրակ-Կալեի (Վաղարշակերտ) մեջ բացվել էր 12 մահճակալով հիվանդանոց; գ) Թոփրակ-Կալեում հիմնվել էր որբանոց-դպրոց, ուր սովորում էին 45 աշակերտ-աշակերտուհիներ: Բացի դրանից, որբանոցը իր խնամքի տակ էր վերցրել 120-130 փոքրահասակ որբերի, որոնց համար կառավարությունից ամսական ստացվել էր՝ յուրաքանչյուր որբի համար 15-ական ռ.: Որբանոցը փակվեց 1917 թ. օգոստոսին, իսկ որբերը փոխադրվեցին Կովկաս; դ) 1916-17 ուսումնական տարում Ալաշկերտի մի շարք գյուղերում (Եզնի-Թափայում, Մանկասարում, Ղայաբեկում, Մազրայում) ԿՀԲԸ բացել էր դպրոցներ՝ 235 աշակերտներով, հակառակ այն բանի, որ գավառում չկային դպրոցական ոչ մի հարմարություններ:

1917 թ. հունիսին Ղարաքիլիսայում բացված սննդատու կայանում գաղթականներին բաժանվել էր հաց ու շաքար:

Երկարատև վիճաբանություններից և քննադատություններից հետո, համագումարը ձայների մեծամասնությամբ ընդունեց հետևյալ բանաձևը. «... Ալաշկերտի գավառական համագումարը կգտնի, որ պարենավորման գործը եղել է օգտակար, բայց ոչ բավարար, որվհետև երկրի պաշտոնյաները կարիքների պարագայում եղել են թույլ...»¹⁰⁴:

Խնուսի (հունվարի 18), Մուշի (փետրվարի 1) և Բիթլիսի գրավումներից հետո, 1916 թ. մարտի սկզբներին Թիֆլիսում ապաստանած մի խումբ մշեցիներ՝ թվով 230 հոգի, ցանկություն հայտնեցին վերադառնալ իրենց հայրենիք՝ ավերված տնտեսությունը վերականգնելու հույսով: Նկատի ունենալով գաղթական մշեցիների վերոհիշյալ մտադրությունը, ՀԿԿ 5000 ռուբլի հատկացրեց ճանապարհաձախսի և հագուստեղենի¹⁰⁵ և 10000 ռ. էլ՝ գաղթականների ամենօրյա կարիքները բավարարելու համար¹⁰⁶: Վերադառնալով հայրենիք, մշեցի այդ երիտասարդները ձեռնամուխ եղան այնտեղ գործող գաղթականական մարմինների աջակցության գործին:

1916 թ. մարտին Խնուսի, Մուշի և Մասունի շրջաններում կային 8400 գաղթականներ, որոնք գտնվում էին կարիքի և զրկանքների մեջ: 1916 թ. զարնանը գաղթականների թվաքանակը փոքր-ինչ շատացավ և հասավ 8811-ի, որոնցից 3071-ը գտնվում էին Խուրում, Բոնաշենում, Մոտրգանում, 1596-ը՝ Մասունում, իսկ 4144-ը՝ Մուշում, Մշո դաշտում և Կինճում: Ընդ որում պետք է նշել, որ Մասունի բնակչության 80 տոկոսը երիտասարդ տղամարդիկ էին, իսկ Խուրի և Բոնաշենի գաղթականության մեծամասնությունը, որ եկել էր ընտանիքներով, կանայք և երեխաներ էին:

Մուշում ձեռնարկվեցին գյուղատնտեսական աշխատանքներ: Գյուղացիներին բաժանվեցին որոշ քանակությամբ եզներ և երկրագործական գործիքներ: Չնայած գործող գաղթականական կոմիտեների կողմից իրականացվեցին մի շարք միջոցա-

¹⁰⁴ «Աշխատանք», 1917թ. սեպտեմբերի 27, թիվ 41:

¹⁰⁵ «Համաբավաբեր», 1916թ. հոկտեմբերի 2, թիվ 40:

¹⁰⁶ «Վան-Տոսպ», 1916 թ. մարտի 20, թիվ 17, նաև՝ «Հորիզոն», 1916 թ. մարտի 13, թիվ 58:

ռումներ, սակայն, այնուամենայնիվ, Մուշի գաղթական հայությունը գտնվում էր սարսափելի վիճակում¹⁰⁷: Անդրանիկը Մուշից ուղարկած իր հեռագրում նշում էր, որ «Մուշում 5-6 հազար ժողովուրդ սովամահի է մատնված...»: Միննույն ժամանակ, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ա. Խատիսյանին ուղարկած իր հեռագրում Անդրանիկը բարեգործական հիմնարկներին կոչ էր անում օգնության հասնել անօգնական կանանց և մանուկներին¹⁰⁸:

1916 թ. հունիսին Մուշի շրջանում կենտրոնացված գաղթականների թիվը 14300-ից¹⁰⁹ հասավ 14500-ի¹¹⁰, սակայն նրանց վիճակը մնաց անմխիթար: Սննդամթերքի պակասության հետևանքով Մուշում լայն տարածում ստացան վարակիչ հիվանդությունները, որոնցից օրական մահանում էին 8-10 հոգի:

1916 թ. հուլիսի 23-ին տեղի ունեցավ նահանջ, որի հետևանքով թե՛ Սասունի լեռներում և թե՛ Մշո դաշտում խմբված 8162 գաղթականներ Մուշ-Բիթլիսից անցան Թուրքական Բասեն, Կարսի նահանգի Կադզվանի շրջան և Երևանի նահանգ¹¹¹: ՀԿԿ Մուշի ներկայացուցիչ Արմեն Սասունին գրում էր, որ «հակառակ անոր, որ Խնուսից և ճանապարհի նշանավոր կետերից հեռացված է բոլոր մարմիններին, օր առաջ մտահոգվելին Մուշի և Սասունի փախստականների մասին, այնուամենայնիվ, նախօրոք պատրաստություններ չէին տեսնված ճանապարհին»¹¹²: Այնուամենայնիվ գաղթի ամբողջ ճանապարհին գործում էին սննդատու 6 կետեր, որոնցում ԿՀԲԸ բաժանում էր թեյ և շաքար: Իսկ Կադզվանում բացվել էր հիվանդանոց՝ խոլերայի իր բաժանմունքով¹¹³:

Առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվում քրդերի մոտ գերության մեջ գտնվող փախստականներին ազատելու ուղղությամբ: 1916 թ. դեկտեմբերի 1-ին Հայկական կենտրոնական կոմիտեի Մշո շրջանի լիազոր Կարո Սասունին նույն կոմիտեին ներկայացրած իր հաշվետվության մեջ նշում էր, որ գերության մեջ գտնվող հայերին ազատելու Թիֆլիսի հանձնաժողովի նախագահ Անդրանիկի կողմից իրեն փոխանցված 2500 ռուբլով մինչև 1916 թ. նոյեմբերի 10-ը գերությունից ազատվել էին 630 գաղթականներ¹¹⁴: Քրդերը դժվարությամբ էին բաց թողնում հայերին, քանի որ վերջիններս դաշտային աշխատանքներ էին կատարում իրենց համար: Բացի դրանից, նրանք յուրաքանչյուր հայի համար պահանջում էին օսմանյան մեկ ոսկի: 1916 թ. ձմռանը, երբ ռուսական բանակը մուտք գործեց Խնուս, անմիջապես այնտեղ հաստատվեց գաղթականական մարմին, որը սկսեց նպաստ բաժանել գավառի փախստականներին¹¹⁵:

Գաղթական ազգաբնակչությունն ապրում էր գյուղերում գտնված ցորենով, որի պակասությունն այնքան զգալի էր, որ աշխատունակ տղամարդիկ հաճախ մեկնում

¹⁰⁷ «Армяне и война», 1916 г. июль, № 4.

¹⁰⁸ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 404, (մաս 2), թ. 248, նաև՝ «Վան-Տոսպ», 1916 թ. մարտի 20, թիվ 17, նաև՝ «Գաղափար», 1916 թ. մարտի 18, թիվ 14:

¹⁰⁹ «Գաղափար», 1916 թ. հունիսի 26, թիվ 31, նաև՝ «Հորիզոն», 1916 թ. հունիսի 24, թիվ 139:

¹¹⁰ «Армяне и война», 1916 г. июль, № 5.

¹¹¹ ЦГИА Р. Гр., ф. 520, оп. 1, д. 31, л. 144.

¹¹² «Աշխատանք», 1916 թ. սեպտեմբերի 10, թիվ 38:

¹¹³ ЦГИА Р. Гр., ф. 520, оп. 1, д. 31, л. 144.

¹¹⁴ «Համբավաբեր», 1916 թ. սեպտեմբերի 4, թիվ 49:

¹¹⁵ Public record office of England. Fo 371/70371/2768, file (161096), p. 413.

էին Խնուսից հարավ՝ 30-40 վերստ հեռավորության վրա գտնվող քրդաբնակ Նըթիկ գավառի և Մուրադ-Չայի եզերքին գտնվող անբնակ գյուղերը, արտերը հնձելու համար¹¹⁶:

1916 թ. օգոստոսյան գաղթից հետո Խնուսն ուներ 2-3 հազար բնակչություն, որից 1/4-ը մշեցիներ էին: Գավառի 25 հայկական գյուղերից թափուր էին մնացել ընդամենը 4-ը, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ 100-300 բնակչություն¹¹⁷: 1916 թ. դեկտեմբերին և 1917 թ. սկզբներին Խնուսի գաղթականության թիվը հասավ 3500-ի¹¹⁸:

Ահա այսպիսին էր վիճակը Արևմտյան Հայաստանի պատերազմի իրավունքով գրավված շրջաններում Մեծ Եղեռնի տարիներին:

¹¹⁶ «Հորիզոն», 1916 թ. նոյեմբերի 1, թիվ 224:

¹¹⁷ Նույն տեղում:

¹¹⁸ Նույն տեղում: